

Om betydelse hos metaforer

Eftersom metaforer inte är genomskinliga, används de ibland på ett annat sätt än det gängse. De kan till exempel blandas ihop eller användas så att betydelsen blir oklar.

MONICA ÄIKÄS

En enkel definition av metaforik är att någonting står för något annat – uttrycket *att ha en räv bakom örat* står till exempel för att 'vara bakslug' (Svenska Akademiens ordlista). I detta uttryck liksom i många andra är det något konkret som symboliserar något abstrakt. Många idiom och stående uttryck är metaforiska. Metaforer kan vara oerhört slagkraftiga och säga mer än många "vanliga" ord, men det ligger i sakens natur att deras betydelse inte är genomskinlig, det vill säga att det inte alltid är klart vad de står för. Därför händer det att metaforer används på ett annat sätt än det gängse och att det blir glidningar i deras betydelse.

Ibland blandas två bildliga uttryck som inte passar ihop, så att effekten blir komisk. Detta kallas av tradition **katakres**, och ordböckerna ger det kända exemplet *tidens tand som läker alla sår*. Här krockar bilderna betänkligt, eftersom en tand inte kan läka några sår. Det som brukar sägas läka sår är *tiden*, men den som infört *tidens tand* i stället har kanske velat använda ett lite längre och finare uttryck.

Inte nog med att en tand inte kan läka sår. Det blir dessutom en krock mellan negativa och positiva konnotationer. Uttrycket *tidens tand* har nämligen i allmänhet ett slags negativ innebörd och används om tidens nötande kraft: *konstverket hade härjats av tidens tand*. Metaforen handlar alltså om tänders förmåga att tugga sönder och

bryta ner, raka motsatsen till den positiva förmågan att läka sår.

När det gäller *tidens tand* kan jag inte låta bli att citera några praktfulla flerfaldiga katakreser ur språkgrodesamlingen *Stilblommor och grodor* av Albert Holmkvist. Man hisnar:

Tidens tand, som torkat så många tårar, skall låta gräset gro även över detta sår.

Tidens tand har redan låtit växa mossor över den snö som föll i fjol.

Tidens tand kommer en gång att med åskliknande röst uttala domen över honom.

Betydelseglidning: ta sig vatten över huvudet

Eftersom metaforernas betydelse inte är genomskinlig är det inte alltid så lätt att veta vad en viss metafor i ett givet sammanhang betyder. Ett exempel som illustrerar detta hittar jag i en artikel om den nya direktören för Allas Sea Pool, en anläggning med bastu och utomhusbassänger i centrum av Helsingfors. I artikeln sägs det att konceptet varit så framgångsrikt att det finns planer på att öppna en ny motsvarande anläggning inom ett år. Direktören säger dock att hon inte kan avslöja var det nya stället ska öppna. I en bildtext tas saken upp på nytt, och där sägs det: direktören *tar inte vatten över huvudet och avslöjar inte var det nya stället öppnar*. Här beror valet av metaforen *ta sig vatten över huvudet* helt tydligt på att skribenten tyckt att metaforen passar in på artikelns tema

Den som har en räv bakom örat är bakslug. Att ha en räv bakom örat är ett exempel på en metafor. FOTO: PIXABAY

bassäng, alltså *vatten*. Metaforen ingår dessutom i en bildtext under ett foto som visar direktören stående framför bassängen, med havet i bakgrunden. Här samverkar alltså text och bild, och bilden kan sägas utgöra en del av metaforen.

Men vad uttrycker metaforen i bildtexten egentligen? Den gängse betydelsen hos *ta sig vatten över huvudet* är enligt Svenska Akademiens ordlista 'ta på sig en större uppgift än man klarar av'. Det är knappast denna betydelse som skribenten velat uttrycka i texten. Orsaken till att direktören inte kan avslöja var den nya anläggningen ska byggas är inte att uppgiften att avslöja platsen är för stor och svår för hen. Det verkar snarare troligt att orsaken är att direktören inte har befogenheter att avslöja platsen eller att hen inte vill handla oklokt och gå ut med nyheten i förtid, alltså inte vill "säga för mycket". Det är kanske denna nyans av 'oklokt' eller 'för mycket' som skribenten velat uttrycka med bilden av vatten över huvudet. Enligt boken *Bevingat* av Hellsing, Hellquist och Hallengren lyder ett gammalt ordspråk: "Tar du vatten över huvudet, rinner det gärna ner i ärmarna." Kanske metaforen *ta sig vatten över huvudet* kan

tänjas ut till att täcka betydelser som 'oklokt' eller 'för mycket'? Glidningen i förhållande till den gängse betydelsen är hur som helst mer subtil än när det gäller uttrycket *tidens tand* ovan.

Tittar vi närmare på metaforen i texten ser vi att det inte bara är fråga om en semantisk glidning utan också om en syntaktisk. Metaforens gängse form är *ta sig vatten över huvudet*, men i texten har reflexivpronomenet *sig* utelämnats, och det står *ta vatten över huvudet*.

Variation på ett tema

Som sagt verkar metaforen *ta sig vatten över huvudet* ha valts för att den text där den ingår handlar om vatten. Till yttermera visso ingår metaforen i en bildtext under en bild av vatten. Det är inte ovanligt att skribenter på detta sätt försöker hitta metaforer som passar in i temat för det de skriver. Ibland innehåller själva rubriken för en artikel en metafor som, gärna på ett skämtsam sätt, anknyter till artikelns innehåll. Så lyder till exempel rubriken för den ovannämnda artikeln om den nya direktören för Allas Sea Pool: *Nya vd:n för Allas Sea Pool trivs som fisken*

i vattnet. I detta fall passar vattenmetaforen väl in i sammanhanget.

Mångdimensionell betydelse: peka finger

Ett annat exempel på oklar betydelse hittar jag i en artikel om asylbeslut i Finland där en intervjuad expert konstaterar att olika instanser skyller på varandra i asylfrågor:

"Det viktiga är nu att Finland bär ansvar för sina beslut i stället för att skylla på varandra. Migri skyller på Inrikesministeriet som i sin tur pekar finger på politikerna som upprepar att rättsstaten fungerar."

Här fäster jag mig vid uttrycket *peka finger*. Jag uppfattar uttrycket som en metafor för 'håna', 'reta', på ett helt bildligt plan. Men när jag slår upp i Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien definieras *peka finger* så här: 'reta (ngn) genom att rikta pekfingret på ett provocerande sätt mot personen i fråga'; exempel: *han pekade finger och spottade mot polisen*. Svenskt språkbruk ger exemplet: *flickan retades och pekade finger åt sin kamrat*. I ordboks-exemplen syftar det språkliga uttrycket *peka finger* på ett konkret pekande med fingret. Intressant är att själva **gesten** (att rikta pekfingret mot någon) är en metafor. Som vi såg i det föregående exemplet kan bilder fungera metaforiskt, och det gäller också gester. I detta fall står gesten att rikta pekfingret mot någon för betydelsen 'reta', 'håna'.

När jag studerar ordböckerna närmare hittar jag också exempel på att uttrycket *peka finger* används helt bildligt, utan något konkret fingerpekande. Enligt Svenskt språkbruk kan uttrycket ha innebörden 'påpeka ett negativt förhållande eller kritisera ngn': *föreställningen pekar finger åt prästernas inskränkthet*. Svenska Akademiens ordbok nämner att *peka finger* ofta används bildligt i betydelsen 'smäda', 'begabba' och ger ett exempel från 1898: *Den del af Europas präss, som hela tiden intagit en Amerikafiendtlig hållning, har länge... pekat finger åt yankees*. På nätet hittar jag

många nutida exempel på en bildlig användning. Här följer ett av dem: *EU-positiva och EU-kritiker sitter i var sitt hörn och pekar finger åt varandra*.

Skylla på

För att återgå till exemplet om asylbesluten: hur ska uttrycket *peka finger* tolkas där? Den konkreta tolkningen (att reta genom att rikta pekfingret mot någon) är givetvis utesluten. Det är fråga om ett bildligt uttryck, men vad betyder bilden? Det är knappast troligt att Inrikesministeriet vill reta och håna politikerna. Eftersom det tidigare i textutdraget talas om att *skylla på* andra är det troligt att *pekar finger på politikerna* betyder 'skyller på politikerna'. På detta tyder också uttrycket *i sin tur* som parallellställer *skyller på Inrikesministeriet* och *pekar finger på politikerna*. Den intervjuade (eller skribenten) har troligen velat variera uttryckssättet i stället för att upprepa sig. De facto hittar jag också exempel på webben där *peka finger* verkar betyda just 'skylla på'. Kanske håller det på att ske en betydelseutvidgning? Det är också möjligt att den intervjuade tänkt säga *som i sin tur pekar på politikerna* men velat hitta ett mer pregnant (och kanske mer negativt) uttryck än det enkla *peka* och därför stannat för *peka finger*.

Också i detta fall finns det en syntaktisk avvikelser. I exemplet används prepositionen *på* (*pekar finger på politikerna*), men ordböckerna nämner bara *peka finger åt någon*. Bägge varianterna förekommer visserligen i bruket, men *peka finger åt* verkar vara vanligare. Användningen av prepositionen *på* i exemplet kan också förklaras av att frasen *skylla på* eller frasen *peka på* funnits i bakgrunden.

Det är inte alltid lätt att veta hur metaforer i texter ska tolkas. Många sammanflätade orsaker kan ligga bakom en skribents eller en talares val av metaforer, och betydelsen hos metaforerna kan vara en annan än den gängse. Också syntaktiska avvikelser kan förekomma.

MONICA ÄIKÄS är språkvetare och har tidigare arbetat på Institutet för de inhemska språken.